

CARACTERUL LUDIC AL DERIVATELOR

(Cu referire la prefixe)

Alexandra GHERASIM, Maria VERȘINA

Catedra Limba Română, Lingvistică Generală și Romanică

Notre recherche se propose d'étudier la façon dont se réalise l'effet ludique dans un texte par l'intermédiaire des éléments de dérivation, dans notre cas – des préfixes, en partant de l'idée que la structure sémantique spécifique du mot dérivé détermine dans une certaine mesure les interprétations projetées tant au niveau figuratif qu'à celui de certaines espèces littéraires.

Ce fait est confirmé par le sentiment de surprise à conséquences révélatrices pour les implications figuratives dans le cadre de la formation des mots, par les nuances sémantiques qui viennent d'être créées.

Lors de la métaphorisation les dérivés ne constituent plus un paradigme unitaire du point de vue sémantique, d'autant plus qu'ils sont parfois employés seulement au sens figuré et sont décodés à l'aide de l'image propre au lexème de base.

Nous ne nous proposons pas de décrire tous les dérivés qui concourent à générer le ludique dans un message en dressant la liste exhaustive des préfixes, notre but est de cerner les implications sémantiques de ceux-ci.

Nous avons cherché à relever la portée ludique de la dérivation préfixale que nous avons appréhendée dans une optique plus large que celle d'un simple procédé d'enrichissement interne du vocabulaire. Dans le même contexte on peut étudier les préfixoïdes, les suffixes et les suffixoïdes du moment que nous sommes convaincus, comme nous venons de l'argumenter, que la valeur esthétique du message peut acquérir des connotations fascinantes même en employant les moyens linguistiques les plus ordinaires.

Cercetarea noastră intenționează să urmărească modul în care se realizează efectul ludic într-un text prin mijlocirea elementelor derivative, în cazul nostru – al prefixelor, pornind de la ipoteza că structura semantică specifică cuvântului derivat determină anumite interpretări proiectate atât la nivel figurativ, cât și la nivelul anumitelor specii literare. Acest fapt este susținut de sentimentul de surpriză cu consecințele revelatorii ale implicațiilor figurative din cadrul formării cuvintelor, de nuanțele semantice nou-create, deoarece, după cum susține și cercetătoarea Elena Slave în „Metafora în limba română”, în procesul metaforizării derivatele nu mai constituie o paradigmă unitară din punct de vedere semantic. Mai mult decât atât, uneori derivatele sunt folosite numai la figurat, ele fiind decodate prin imaginea proprie lexemului de bază [1, p.46].

Interesul nostru este focalizat asupra analizei faptelor și nu spre examinarea propriu-zisă a procesului de derivare, dar pentru a face mai accesibil materialul pentru cititor, vom insista doar cu unele precizări referitor la definiție și la anumite principii ale procesului derivării cu prefixe, care vor servi drept axă demersului nostru analitic.

Una dintre aceste precizări se referă la faptul că toate tipurile de *derivare*, indiferent de natura ei, au întotdeauna și în orice limbă un caracter sistematic. Aceasta înseamnă că, pe baza câtorva modele mai uzuale și cu ajutorul unui număr relativ mic de afixe, se pot forma sute și chiar mii de cuvinte, pe care le înțelegem ușor, tocmai fiindcă sunt construite după tipare preexistente și în conformitate cu anumite reguli pe care le-am deprins încă din copilărie. Din acest punct de vedere, derivarea se aseamănă cu morfologia, care are un caracter și mai sistematic, reducându-se la un număr foarte mic de reguli în comparație cu marele număr de cuvinte care există într-o limbă oarecare.

Prefixarea este un procedeu intern de îmbogățire a vocabularului cu unități lexicale noi, constând în antepunerea unui prefix la un morfem independent. Valoarea prefixelor românești este numai lexicală (nu și gramaticală).

Theodor Hristea în lucrarea „Procedee interne de îmbogățire a vocabularului. Introducere în studiul formării cuvintelor” menționează că *derivarea cu prefixe* a mai fost apropiată și de *compunere* sau chiar inclusă în aceasta de către unii cercetători. Considerarea cuvintelor formate prin prefixare drept compuse se bazează pe argumentul că prefixele păstrează mai bine legătura cu diverse instrumente gramaticale autonome și, în primul rând, cu prepozițiile. Să se compare, spre exemplu, *în-* din *îngropa* cu același *în* din „*a băga în groapă*” sau prepoziția *între* cu prefixul *între-* din verbele *întretăia*, *întrevedea* etc. Deși aici asemănarea este vizibilă, în cele mai multe cazuri adevăratele prefixe nu sunt, precum se știe, și cuvinte autonome [2, p.71].

Prefixele *în-/îm-* creează frecvent derivate denominative (formează verbe de la substantive și adjective) și parasintetice (împreună cu sufixul): *înnopta (de la noapte)*, *înverzi (de la verde)*; *ne-* formează lexeme cu sens negativ de la substantive și adjective: *neîfîresc*, *neom*, *necinste*; *des-*, *dez-*: *dezrobi*, *desființa*, *desface*; *răs-*, *răz-*: *răzbate*, *răscruce*; *stră-*: *străbate*, *strămoș* etc.

Prefixele prezente în împrumuturile latino-romanice au o frecvență mare în limbajul literar sau specializat: *ante-*: *antebraț*, *anti-*: *anticiclone*; *con-/co-*: *confrate*, *comesean*; *i-/in-*: *ireal*, *incorect*. În limba română, în ultimele decenii, se remarcă o creștere cantitativă a formațiunilor cu prefixe, mai ales în limbajele cultivate sau specializate și în presă.

Prefixul, antepus cuvântului-bază sau lexemului, poate fi delimitat mai ușor: vorbitorul știe din experiență unde se află limita dintre prefix și lexemul care urmează imediat. De asemenea, prefixele, în special, pseudo-prefixele au o existență formală, consideră V.Goicu [3, p.39] care corespunde unui conținut precis: *anti-*, *super-*, *contra-* etc. sunt monovalente, cu diferite posibilități de derivare.

Cu prefixe negative se formează, de obicei, unul din termenii perechilor antonimice cu sensuri simetric structurate în care primul termen afirmă prezența, iar cel de-al doilea absența însușirii/calității. De ex.: apt – inapt, perfect – imperfect, încălța – descălța, folositor – nefolositor.

Conceptul de antonimie, după cum observă cercetătoarele A.Bidu-Vrâncianu și N.Forăscu, cuprinde ipoteza că antonimia perfectă este bine imprimată în conștiința vorbitorilor și, de aceea, independentă de o situație de comunicare dată. Contextul nu face decât să actualizeze o relație existentă deja [4, p.188]. Antonimia se caracterizează prin binarism și simetrie și impune respectarea acestor condiții, or abaterile și, ca urmare, crearea unei perechi neobișnuite au ca scop obținerea unor efecte stilistice speciale. Acest fapt a fost explorat din plin în limbajul poetic, atât în speciile stilului oral, cât și în literatura cultă și actualizat, mai ales, prin figurile de stil care au la bază tehnica repetiției. Sub aceste tehnici s-ar înscrie, în primul rând, proverbele, textele ghicitorilor cu mecanismele fundamentale ale genului: discontinuitatea parafrastică, resorturi ludice și convenționalitate culturală; epigrama – obținută prin compunere din figuri care exprimă, în primul rând, echivocul, precum și din cele care au la bază similitudinea de sunete (în speță calamburul). Coerența unor asemenea texte se regăsește la nivelul convergenței categoriilor formale ale limbajului. Expresia lingvistică dobândește tensiune semantică din jocul complex al silabelor, prefixelor, radicalelor, sufixelor, cum se întâmplă bunăoară în textele următoarei ghicitori:

Ce naște neînsuflețit
din însuflețit
și însuflețit
din neînsuflețit.

Echivalența semantică indusă din distribuția antonimică a prefixelor conduce aici la ambiguități sugestive.

Proverbele – primele încercări de legislație – au menirea de a discerne binele de rău, frumosul de urât, ceea ce este permis și de nepermis, acceptabilul de inacceptabil – o serie de concepte contrare în esența lor – realizate la nivelul expresiei prin lexeme antonimice, derivate cu ajutorul prefixelor negative. Acestea avantajează expresia printr-o formă condensată, deseori rimată și ritmată, fiind astfel ușor de memorizat, reprodus și transmis. Se poate remarca că, intuitiv, dar și cognitiv, creatorii proverbelor românești au încorporat în forma sintetică sau chiar supersintetică a acestora evidente elemente de poezie și mnemotehnică:

Înnegrind pe altul, nu te albești pe tine.

Ce omul face, nici dracul nu desface.

Orice învăț își are și dezvolt.

Cine se dezvinovățește, mai mult se învinuiește.

Mânia îmbătrânește, râsul întinerește.

S-a învățat dezbrăcat / Și i-e rușine îmbrăcat.

Un proces oarecum invers celui de condensare a formei de expresie a mesajului proverbelor este descifrarea lor în texte poetice, pe care o face într-o manieră artistică aparte Vasile Romanciuc în ciclul de poeme „Citirea proverbelor”. Relevantă în ordinea de idei în care ne interesează pe noi este poezia *Se zice că tăcerea...* care își are suportul ideatic în negarea, aparent paradoxală, a două proverbe utilizate sinonimic: *Tăcerea e de aur și Dacă tăceai, filosof rămâneai*.

Să urmărim textul: *Se zice că tăcerea-i de aur, / Dar cine ne va ierta pentru o mult prea lungă tăcere, / Dacă chiar și cuvântul în șoaptă rostit, / Întrece uraniul în putere? / Acei care-au ajuns filosofi la școala*

tăcerii / Astăzi nu mai au nimic cu misterul: / Nu e decât semnul egalității / Între a tăcea **adevăru** și **neadevăru**. / Ce mare ce grea **nedreptate** / Să taci: fie numai o dată, fie numai un singur cuvânt / Atunci când **nenorocosul**, sortit tăcerii din naștere, / Ne asurzește gesticulând. Acumularea ostentativă de derivate cu prefixul negativ *ne-* în ultima parte a poeziei face ca mecanismul asociativ-ludic al receptorului să funcționeze plinar, într-un regim al intertextualității și al implicațiilor lexico-gramaticale generatoare de expresivitate întru menținerea mesajului.

Parafrazarea proverbelor și zicătorilor prin același procedeu al derivării prefixale deschide o perspectivă exterioară, de tip ludic și parodic, care imaginează și își asumă conștient ficțiunea. Procedeu este frecvent întâlnit în stilul publicistic, mai ales, în titluri care urmăresc să atragă atenția prin jocuri de cuvinte, parafraze glumețe, figuri de construcție. Rodica Zafiu consideră că jocurile de cuvinte care au invadat publicistica românească sunt, alături de formele oralității, semne ale maximei diferențieri față de rigiditatea limbii de lemn. În textele jurnalistice de audiență largă și în publicitate a devenit mai evidentă inovația de rutină, care creează impresie minimală de surpriză pe tipare preexistente și fără mare efort: prin formule rimate, prin variații în metaforele-cliseu, prin jocuri de cuvinte facile [5, p.16]. Exemplele de acest fel nu se lasă mult căutate: Prietenul adevărat *anevoie* se cunoaște / Prietenul adevărat la nevoie se cunoaște; Vorba dulce mult *reduce* / Vorba dulce mult aduce; Prost să fii, *susținere* să ai / Prost să fii noroc să ai etc.

Deseori prefixele cu semnificație negativă stau la baza antitezei – figură de gândire rezultată din alăturarea a două cuvinte/grupuri de cuvinte/fraze cu sens opus, pentru a scoate în evidență un contrast în formularea enunțului. Extensia contextuală maximă poate duce la (fragmente de) texte construite în antiteză, situație în care contrastul semantic este sprijinit pe asocierea cu alte procedee, de obicei, figuri sintactice bazate pe simetrie pozițională (chiasm, anadiploză, epanadiploză). Un exemplu clasic în acest sens este următorul: *La-nceput pe când ființa nu era, nici neființa / Pe când totul era lipsă de viață și voință / Când nu s-ascundea nimic, deși tot era ascuns... / când pătruns de sine însuși odihnea cel nepătruns...* (M.Eminescu). În poezia modernă, procedeu este întâlnit cu prisosință la Ion Vatamanu: *Întinsele lumi – /Registre verzi, / Cu pagini rupte. / Un lemn cu altul se cuprinde, /Apa lângă apă curge, / Acordul naște-un dezacord. / Tablou de sud, / Tablou de nord. / Pe o pânză de ispită/ Rară / Pun semnul curgerii de-afară.* (Contur de curgere) sau *Am studiat valențele lumii: ceea ce se leagă și ceea ce nu se leagă, / mărginirea și nemărginirea / Într-o legătură a gândirii* (Cuvinte de cretă). Același procedeu poate fi atestat și în cazul când prin prefixare cuvântul trece în altă clasă lexico-gramaticală, ca în exemplele următoare: *Aceste mute-mpărății / Plutesc prin aer ușurat... / O, galbene vinovății / De anotimp nevinovat* (I.Vatamanu, Palate de frunze).

Gh.N. Dragomirescu consideră că în astfel de situații putem vorbi despre interferarea cu alte figuri ale repetiției, mai ales cu poliptota și parigmenonul, întrucât cuvântul repetat își schimbă, în cazurile discutate de noi, afixul lexical și uneori aspectul flexionar [6, p.35]. Parigmenonul este figură lexico-sintactică realizată prin utilizarea în enunț a mai multor derivate de la același radical. Limitat ca efect, parigmenonul poate fi sursa antitezei în secvență afirmativ-negativă: *Ia seama, sire, /Cântărește-ți necântările cuvinte* (I.Minulescu) sau *Vreau să te uit și sufăr ora, clipa, / Tot timpul-acesta nesuferitor... Vreau să te uit, iubirea mea, mă iartă, Vreau să te uit, de timp nemaiuitând.* (L.Lari, Vreau să te uit).

Reluarea radicalului pune în valoare efectele simetriei, care rezultă nu numai din faptul că servește pentru a sublinia ceea ce trebuie intensificat prin insistență, ci mai are facultatea de a semnifica prin ambiguitate, fapt elocvent în următorul exemplu: *Numai nebunii azi mai scriu / versuri de dragoste. / Alți nebuni le citesc / Și sunt fericiți la nebulie. Frumoasă lume nebună!* (V.Romanciuc, Tristă). Ultima secvență actualizând un oximoron clar – figură de stil constând în asocierea ingenioasă, în aceeași sintagmă, a două cuvinte care exprimă noțiuni contradictorii.

Zile trăite ca-n neștire / Acoperă încetișor / Un chin de tainică iubire / Îmbătător, necruțator (L.Lari, Zile trăite); *Atât de mult să te iubesc, și iată, / Să mă trezesc lipsită deodată / De-acea suavă și cumplită stare, / Ajunsă de la dor la disperare* (L.Lari, Dezlegare); *Murise timpul. Totu-n jur era / Frumos ca o poveste necurată* (L.Lari, Început); *Poate doar în cuvânt se deschide și calea acea / Unde-ncape-ar și ei cu fondul lor aspru de gând, / Unde suferă-amurgul rănit peste dragostea mea / Care moare-nviind. / Care moare-nviind și trece pe-acel tărâm / Unde suflete curg fără trup către matricea lor...* (L.Lari, Amurg rănit); aici atestăm o acumulare de figuri, oximoronul fiind concomitent piesă în structura anadiplozei, caracterizată prin repetiția imediată a aceluiași cuvânt de la finele unității sintactice sau metrice la începutul celei următoare.

Derivarea cu prefixe îmbogățește, în mod evident, calitativ și cantitativ tezaurul metaforelor. Cercetătoarea Elena Slave precizează că în limba noastră prefixele verbale *des-*, *în-*, *re-* sunt dintre cele mai productive [1, p.47]. Examinând „Dicționarul de cuvinte derivate al limbii române” semnat de Silviu Constantinescu, atestăm aproximativ 100 de metafore lingvistice formate cu ajutorul prefixului *în-* care au la bază substantive sau adjective, marcate de sememul incoativ: *încununa*, *îndulci*, *înflora*, *înflora*, *înflora*, *înlemni*, *împetrișta*, *împietri*, *împintenat*, *împlătoșă*, *împurpura* etc. Dacă la acestea se adaugă și metaforele inedite din limbajul poetic, numărul metaforelor astfel create se mărește substanțial: *Apoi am fost cuprins de noapte*, / *Și-un frig ce adâncea în oase*, / *Deși cu stele luminoase*, *Mă-ntuneca singurătatea* (I.Vatamanu, Roșul mac); *Zboară bezmetic*, *înnegrind* / *Întregul cer pân-peste zare* / *Și sufletul înfiorând* / *Cu-o vagă, surdă întristare* (L.Lari, Când soarele). În exemplul ce urmează atestăm și o metaforă sinestezică: *Nu pot, pricepi, ființă de un har* / *Înviator*, *nu pot, m-a-nvins dorința*, / *De-ai ști în mine cât s-a strâns amar*, / *Vino și-ndulcește-mi suferința*. (L. Lari, Sfârșit).

Este cvasigeneralizată întrebuițarea prefixului *re-* pentru exprimarea sensului frecventativ, iterativ semnificând pluralitatea acțiunii. Acest model derivativ este emblematic pentru poezia lui Al.Macedonski. În „Noapte de mai” atestăm 10 forme verbale derivate cu ajutorul prefixului *re-*, comentate de noi într-un alt articol prin prisma categoriei gramaticale a aspectualității [7, p.24].

... De ce v-ați **reurca** în sfera abstractelor seninătăți?

Închisă dacă vă e lumea, **recoborâți-vă-ntre** roze.

Parfumele din mai înalță **reînnoite-apoteoze**,

Și noaptea blondă ce se culcă pe câmpenești virginități

Este fiuru-mpreunării dintre natura **renăscută**

Ș-atotputernicia vecinicii de om abia întrevăzută...

Simțirea ca și bunătatea, deopotrivă pot să piară

Din inima îmbătrânită, din omul **reajuns** o fiară...

Derivatele **reînnoite**, **renăscută**, **reajuns** comportă în context și o nuanță lexicală: reluarea acțiunii înseamnă, totodată, și introducerea unor schimbări calitative. Mai prezentăm și alte exemple din creația aceluiași autor, edificatoare în acest sens: *Iată Pometeștii*, *iată Adâncata*, *Scurtul pod de bârne este retrecut*. / **Renviază** mama, *imi zâmbeste tata...* / *Vreme câtă curs-a parcă n-a trecut*. (Rondelul trecutului) sau *Și printre tihna lucitoare* / *Ce-și varsă luna din comori*, / *De viață e redătătoare* / *Pentru-orice searbezi muritori*, / *Privighetoarea-nviitoare*. (Rondelul privighetoarei).

Procedeul este utilizat și de V.Romanciuc în „Confuzii de iarnă”, dar amplificat prin paronomaza „... *Formulez revendicări*, *obțin revindecări...*” Considerăm că originalitatea expresiei este determinată de rafinamentul autorului în alegerea mijloacelor lexicale. Funcționalitatea figurii rezidă în vizibila discontinuitate semantică a termenilor aparent identici. La prima lectură se creează pentru moment o imagine derutantă prin interpretarea afinității termenilor, echilibrată semantic mai apoi prin interpretarea deosebirilor dintre aceștia.

Derivatele cu prefixul *des-* marchează trecerea de la o stare la alta opusă. *Din al oglindei luciu rece* / *De apă-adâncă*, – **se desface** / *O liniște de dulce pace*, / *Ce-ntregul suflet mi-l petrece*. / *Obida vrând să mă înece*, / *Zadarnic firea și-o preface*. / *Din al oglindei luciu rece* / *Uitarea numai se desface*. (A.Macedonski, Rondelul oglindei); *De când îți legi sandala*, *s-au dezlegat milenii*. (Ion Pillat, Friză); *Da, acum e timpul să ne rupem singuri* / *Fibra de carne vie* / *a istoriei noastre durute până-n ficat*, / *fibră cu fibră ne reînviem* / *pentru a dezaripa* pofta *Corbului* / *cu două foamete* / *pentru a ni-l reda nouă înșine pe bătrânul naiv Prometeu* (I.Hadârcă, Trapeză cu ficat de Prometeu).

Nu ne propunem o descriere cuprinzătoare a derivatelor care participă la generarea ludicului într-un mesaj trecând exhaustiv în revistă toate prefixele, încercăm doar să disociem implicația semantică a acestora. Referindu-se la relația dintre formarea cuvintelor și metaforă, E.Coșeriu insistă asupra importanței identificării procedeelelor formale prin identificarea procedeelelor semantice.

Am încercat să relevăm rezonanța ludică a derivării cu prefixe, depășind astfel tratarea fenomenului doar ca procedeu intern de îmbogățire a vocabularului. În aceeași cheie, se poate discuta și despre prefixoide, despre sufixe și sufixoide, deoarece suntem convinși și am încercat să argumentăm și mai sus că valoarea estetică a mesajului poate obține conotații fascinante chiar și atunci când în acest scop sunt utilizate mijloace lingvistice elementare.

Referințe:

1. Slave E. Metafora în limba română. - București, 1991.
2. Hristea Theodor. Procedee interne de îmbogățire a vocabularului. Introducere în studiul formării cuvintelor // Sinteze de limba română / Coord. Theodor Hristea. - București, 1984.
3. Goicu V. Derivarea cu sufixe neologice în româna contemporană. - Timișoara, 2002.
4. Bidu-Vrânceanu A. și Forăscu N. Cuvinte și sensuri. - București, 1988.
5. Zafiu Rodica. Diversitate stilistică în româna actuală. - București, 2003.
6. Dragomirescu Gh. Mica enciclopedie a figurilor de stil. - Chișinău, 1993.
7. Gherasim Alexandra. Actualizarea valorilor conotative la nivel aspectual // Bilanțul activității științifice a USM în anii 2000-2002. Științe filologice: Rezumatele comunicărilor. - Chișinău, 2003.
8. Constantinescu Silviu. Dicționar de cuvinte derivate al limbii române. - București, 1998.
9. Coșeriu E. Les prosédés sémantiques dans la formation des mots // Cahiers Ferdinand de Saussure, 1982.

Prezentat la 21.01.2008